

બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં પાંચ વર્ષ સુધી લડનાર અને યુદ્ધ દરમિયાન અનેક લોકોને મરતા જોનાર, આ પુસ્તકના લેખક લખે છે - 'જો કોઈ કહેત કે મેં પાંચ વર્ષ પહેલાં ઝાડ ઉગાડતો જોયેલો અશિક્ષિત ભરવાડ મરી ગયો છે તો મને તે વાત માનવામાં જરાય મુશ્કેલી ન પડત. પચાસ-સાઠ વરસનો ઘરડો માણસ મરવા સિવાય બીજું શું કરી શકે ?'

પણ ના તે ભરવાડ મર્યો ન હતો. તે માત્ર જીવતો હતો એટલું જ નહીં પરંતુ હુષ્ટપુષ્ટ પણ હતો. અને તેણે લગાડેલા લીલાછમ વૃક્ષો અગિયાર કિલોમીટર લાંબા અને ત્રણ કિલોમીટર પહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગયા હતા. આ બધી એક અશિક્ષિત ભરવાડના બે હાથ અને મહેનતની કમાલ હતી. તેની માનવતા અને ઉદારતા જોઈ તે સૈનિકનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

તેણે લખ્યું,

"મને લાગ્યું કે જો કોઈ માણસ ઈચ્છે તો લડાઈ અને દુશ્મનાવટનો રસ્તો મૂકી, એ પણ ભગવાનની જેમ એક પ્યારી અને સુંદર દુનિયાનું નિર્માણ કરી શકે."

જેણે આશાનાં બીજ રોપ્યાં તેણે જીવનની જ્યોત જલતી રાખવાનું અદ્ભૂત કાર્ય કર્યું છે.

એ મહામાનવને શતશત પ્રણામ... -રાજુ દીપ્તિ

તેણે આશાનાં બીજ રોપ્યાં

જીન જીઓનો

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

‘શિશુ મિલાપ’ એ ‘સહજ’ ટ્રસ્ટનો એક શૈક્ષણિક કાર્યક્રમ છે. વડોદરા શહેરનાં તકવંચિત બાળકોમાં કામ કરવાની સાથે સાથે સદ્સાહિત્ય પ્રસાર, શૈક્ષણિક રમકડાંનું વેચાણ, પ્રકાશન, અધ્યેતા કેન્દ્રી વિજ્ઞાન શિક્ષણ કાર્યક્રમ હેઠળ શાળાઓમાં વિજ્ઞાન શિક્ષણ જેવા કામો શિશુ મિલાપ કરે છે.

આ ચોપડીનું હિન્દીમાં પ્રકાશન “ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ” દ્વારા રાષ્ટ્રીય સાક્ષરતા મિશનના સહયોગથી થયેલું.

‘જન વાંચન આંદોલન’ હેઠળ પ્રકાશિત આ ચોપડીઓનો હેતુ ગામડાંના લોકો અને બાળકોમાં વાંચવા લખવા પ્રત્યે રસ પેદા કરવાનો છે.

જેણે આશાનાં બીજ રોપ્યાં : Jean Giono

રૂપાંતર : અરવિંદ ગુપ્તા

અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

(C) સાભાર : ભારત જ્ઞાન વિજ્ઞાન સમિતિ

રેખાંકન : માઈકલ મિક્કર્ડી અને વિભાસ દાસ

લેસર ગ્રાફીક્સ : અક્ષર નિર્માણ, અમદાવાદ-૧૪

મુદ્રક : હિંગળાજ પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન : સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦

કિંમત : ૫.૦૦ રૂપિયા

પ્રકાશક

શિશુમિલાપ,

૧ શ્રી હરી એપાર્ટમેન્ટ,

એક્સપ્રેસ હોટલ પાછળ,

અલકાપુરી,

વડોદરા-૩૯૦ ૦૦૭

ફોન: ૦૩૬૫-૩૪૨૫૩૯.

જેણે આશાનાં બીજ રોપ્યાં

જન જીઓનો

રજૂઆત : અરવિંદ ગુપ્તા ૦ અનુવાદ : દીપ્તિ રાજુ

શિશુ મિલાપ, વડોદરા

જેણે આશાના બીજ રોપ્યા

કોઈ પણ માણસની માનવતાનો જો સાચો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો તેનું લાંબા સમય સુધી નીરિક્ષણ કરવું પડે. ફળ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા વગર કોઈ બીજાની ભલાઈના કામો કર્યા જ કરે તેનાથી સારું કામ બીજું શું હોઈ શકે? જે માણસની વાત હું તમને કહેવાનો છું તેણે તો પોતાની મહેનત અને લગનથી આ ધરતીની કાયાપલટ કરી નાંખી.

આમ તો વાત ખૂબ જૂની છે. આજથી લગભગ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં હું ફોજમાં દાખલ થયેલો. એક વર્ષની તાલીમ પછી મને પંદર દિવસની રજાઓ મળી. રજાઓમાં ઘેર જવાને બદલે મેં રખડવા જવાનું વિચાર્યું. મારા ફૌજ થેલામાં ભાથું અને પાણી લઈ હું ફરવા નીકળી પડ્યો. જે વિસ્તારમાંથી પસાર થતો હતો તે મારા માટે સાવ અજાણ્યો પ્રદેશ હતો. જમીન એકદમ બંજર હતી. ક્યાંક ક્યાંક પીળા ધતૂરાના કાંટાળા છોડ ઉગેલા હતા. બાકીની જગ્યામાં સૂકા ઘાસ સિવાય કંઈ નહોતું.

મને આ વિસ્તારમાં ચાલતા ચાલતા બે દિવસ થઈ ગયા હતા. આ પ્રદેશ ખૂબ વેરાન હતો અને વાતાવરણમાં પણ એક પ્રકારનો સન્નાટો છવાએલો હતો. હું જ્યાં ઉભો હતો ત્યાં પહેલાં ક્યારેક ગામ હશે. એક સમૂહમાં છ-સાત મકાનો હતા જે સાવ ખંડેર થઈ ગયેલા. તેને જોઈને મને લાગ્યું કે આસપાસ કોઈ કૂવો કે પાણીનું ઝરણું હશે. થોડું શોધતાં એક નાળું મળ્યું પણ ખરું. પરંતુ તે પણ સૂકાઈ ગયું હતું. મેં ત્યાં જ થોડો વખત આરામ કરવાનું વિચાર્યું. મારી પાસે પાણી ખલાસ થઈ ગયું હતું અને તરસથી મારું ગળું સૂકાતું હતું. ગામના એક ખૂણામાં જૂનું પુરાણું મંદિર પણ નજરે ચઢ્યું, પણ ત્યાંય હવે કોઈ રહેતું ન હતું.

જૂન મહિનો હતો. સૂર્યની ગરમીથી જમીન ધગધગતી હતી. વંટોળના કારણે ધૂળની ડમરીઓ ઉડતી હતી. એવા ઉદાસ વાતાવરણને હું વધારે સમય સહન ન કરી શક્યો. હું એક સાંકડી પગદંડી પર આગળ વધ્યો. પાંચ કલાક સુધી ચાલવા છતાંય મને ક્યાંય પાણી ન મળ્યું. હવે તો મેં પાણીની આશા પણ છોડી દીધી હતી. મારી ચારે તરફ સૂકી માટીમાં ઉગેલા કાંટાળા ઝાડી ઝાંખરા સિવાય કંઈ જ નહોતું. આવા સન્નાટામાં મને દૂર દૂર એક કાળા પડછાયા જેવું દેખાયું. તે ઝાડ હશે એમ મને લાગ્યું અને હું તે તરફ ચાલવા લાગ્યો. પાસે ગયો ત્યારે જણાયું કે એ તો ભરવાડ છે. તેની આસપાસ સખત જમીન પર ત્રીસેક ઘેટાં બેઠાં હતાં.

તેણે દૂધીના તુંબડામાંથી મને પાણી પીવડાવ્યું અને થોડીવાર પછી મને તેના ઘેર લઈ ગયો. તે એક ઉંડા કુદરતી કૂવામાંથી પાણી ખેંચતો હતો. એટલી ઉંડાઈથી પાણી ખેંચવા માટે ગરગડીઓ અને દોરડાની મદદથી તેણે એક રચના કરેલી હતી. એ માણસ ખૂબ ઓછું બોલતો હતો. કદાચ એવું એટલા માટે હતું કે તે એકલો રહેતો હતો અને તેની સાથે બોલનારું કોઈ નહોતું. પણ તેનો આત્મવિશ્વાસ જોઈને લાગતું

હતું કે તે પોતાના કામ માટે બહુ તત્પર રહે છે. આવા સુમસામ બંજર પ્રદેશમાં મને એ મળશે એવી કોઈ આશા નહોતી. એ એક પાકા મકાનમાં રહેતો હતો, જે તેણે આસપાસના પથ્થરો ભેગા કરી જાતે બનાવ્યું હતું. ઘરની છત મજબૂત હતી. સૂસવાટા મારતી હવા છતને અથડાતી હતી.

ઘરમાં બધી જ વસ્તુઓ યોગ્ય સ્થળે અને સારી રીતે ગોઠવાયેલી હતી. વાસણો ચકચકીત હતા અને ફર્શ ચમકતી હતી. એક ખૂણામાં ધારદાર કુહાડી મૂકેલી હતી. ચૂલા પર ધીમા તાપ પર એક તપેલી મૂકેલી હતી જેમાં ખીચડી રંધાતી હતી. તેણે મને પણ ચીખડી ખવરાવી. જમ્યા પછી મેં સિગારેટ સળગાવી અને તેને પણ આપી. તેણે કહ્યું કે તે સિગારેટ નથી પીતો. તેની પાસે એક જબરો કૂતરો હતો. તે પણ તેના માલિકની જેમ ચુપચાપ રહેતો હતો.

પહેલી મુલાકાતમાં જ મને એવું લાગ્યું કે જાણે રાત્રે રોકાવાની મંજૂરી તેણે આપી દીધી હોય. આગળનું ગામ દોઢ દિવસ દૂર હતું એટલે આ જ સારું હતું. આ પહાડી વિસ્તારમાં દૂર દૂર ઘણી નાની નાની વસ્તીઓ હતી. દરેક વસ્તી એકબીજા સાથે કાચા રસ્તાથી જોડાયેલી હતી. વસ્તીઓમાં રહેનારા લોકો લાકડામાંથી કોલસા બનાવવાનું કામ કરતા. કોલસાના ધંધાના કારણે આસપાસના બધા ઝાડ કપાઈ ગયા હતા. નિર્દય હવાને રોકનારું એક પણ ઝાડ બચ્યું ન હતું. ટોચ ઉપર હંમેશાં ધૂળની ડમરીઓ નાચ્યા કરતી. કોલસાના ધંધામાં કંઈ વધારે ફાયદો ન હતો. કોલસાને ગાડીમાં શહેર સુધી લઈ જતાં બે દિવસ લાગતા. બદલામાં દલાલ જેટલા પૈસા આપે તેટલામાંથી મુશ્કેલીથી ખર્ચ નીકળી શકતો. દેવું, બિમારી અને બિનઉપજાઉ જમીનના કારણે કોલસાનો ધંધો કરનારાઓ પણ થોડા થોડા મરવા માંડ્યા હતા.

જમ્યા પછી ભરવાડે એક થેલો ઉપાડ્યો. તેમાં બીજ હતાં. તેણે તેનાં બધાં બી ટેબલ પર ઠાલવી દીધા. પછી તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક તેને તપાસાવા લાગ્યો. તે એક એક બી ઉઠાવીને ચારે તરફથી ધ્યાન દઈને તપાસતો, પછી તેમાંથી સારા બીની એક તરફ ઢગલી કરતો જતો. મેં સિગારેટનો એક દમ ખેંચ્યો અને વિચાર્યું કે હું પણ ભરવાડને કંઈક મદદ કરું. પરંતુ તેણે કહ્યું કે આ કામ તો તે પોતે જ કરશે. જે લગન અને એકાગ્રતાથી એ કામ કરતો હતો તે જોતાં મને પણ તેમાં દખલ કરવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું. અમારા બે વચ્ચે મળીને આટલી અમથી જ વાત થયેલી. બીને છૂટા પાડ્યા પછી તેમાંથી સારા બીની દસ દસની ઢગલી બનાવવા માંડ્યો. ઢગલી બનાવતી વખતે તે ફરી બીજનું ખૂબ બારીકાઈથી નીરિક્ષણ કરતો. તેમાંય જો ક્યાંય ડાઘવાળું કે ડંખવાળું બીજ દેખાય તો તેને જૂદું કરી દેતો. આ રીતે તેણે સો સારા બીજ શોધ્યા અને તેને એક થેલીમાં ભરીને સૂવા જતો રહ્યો.

ખબર નથી કેમ પણ આ માણસ સાથે મને ખૂબ શાંતિનો અનુભવ થતો હતો. બીજા દિવસે સવારે મેં એને પુછ્યું કે શું હું હજુ એક દિવસ તેને ત્યાં આરામ કરી શકું? તેણે સહજ રીતે મંજૂરી આપી દીધી. એ પછી તે ફરીથી પોતાના કામમાં વ્યસ્ત થઈ ગયો. હવે આગળ કંઈ વાતચીતની આવશ્યકતા તો ન હતી. પણ મને કુતૂહલ જાગતું હતું અને એ ભરવાડની જીવનગાથા જાણવાની ઉત્સુકતા હતી.

સૌથી પહેલાં એ પ્રસંદ કરેલા બી ને તેણે પાણીના વાસણમાં પલાળી દીધા. પછી તે ઘેટાંઓનો વાડો ખોલી ઘેટાંઓને ચરિયાણ તરફ લઈ ગયો. મેં જોયું તો ભરવાડના હાથમાં લાકડીના બદલે પાંચ ફૂટની લોખંડની કોસ હતી. કોસ મારા અંગૂઠા જેટલી જાડી હશે. હું પણ

ચુપચાપ ભરવાડની પાછળ ચાલવા માંડ્યો. ઘેટાંઓનું ચરિયાણ નીચે ખીણમાં હતું. થોડીવાર પછી તે ઘેટાંઓને પોતાના જબરા કૂતરાના ભરોસે છોડી પહાડ તરફ ચાલવા લાગ્યો. મને લાગ્યું કે તે મારી દબલના કારણે નારાજ થઈ જશે. પણ એવું કાંઈ ન થયું. તે તેના રસ્તે ચાલ્યો અને મારી પાસે પણ કાંઈ કામ ન હોતું, એટલે હું પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો. તે લગભગ સો મીટર દૂર એક ટેકરા પર ચઢ્યો.

ત્યાં તેણે કોસથી માટી ખોદીને એક ખાડો કર્યો, પછી તેમાં એક બી વાવ્યું અને તેના પર માટી ઢાંકી દીધી. તે દેશી ઝાડના બી વાવી રહ્યો હતો. મેં તેને પૂછ્યું કે જમીન તેની માલિકીની છે? તેને એ પણ નહોતી ખબર કે એ જમીન કોની છે! કદાચ તે ગામની સામૂહિક જમીન હોય અથવા તો એવા પૈસાવાળાઓની જેને આ જમીનની કશી પરવા ન હોય. જમીનનો માલિક કોણ છે તે જાણવાની તેને જરાય રુચિ ન હતી. તેણે તે સો બીજ ખૂબ પ્યાર અને લાગણીથી રોપ્યાં.

બપોરે જમ્યા પછી ફરી પાછો તે બી વાવવામાં વ્યસ્ત થઈ ગયો. મેં મારા સવાલો વારંવાર પૂછ્યા ત્યારે અંતે મને તેના વિશે થોડીઘણી જાણકારી મળી. છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી તે આ જંગલ વિસ્તારમાં બી વાવી રહ્યો હતો. તે અત્યાર સુધીમાં એક લાખ બી વાવી ચૂક્યો હતો. એક લાખ બીમાંથી માત્ર વીસ હજાર છોડ જ ઉગ્યા હતા. તેને લાગતું હતું કે આ વીસ હજારમાંથી માત્ર અડધા જ બચશે. અડધા કોઈક પ્રાકૃતિક આપત્તિનો શિકાર બનશે અથવા તેને ઉંદરો કાતરી ખાશે. પણ જ્યાં પહેલાં કાંઈ ન હતું, ત્યાં હવે કમ સે કમ દસ હજાર ઝાડ તો ઉગી રહ્યા હતા.

આ બધું સાંભળ્યા પછી હું તે માણસની ઉંમર વિશે અટકળ કરતો રહ્યો. તે નીશ્ચિત રીતે પચાસ વર્ષથી ઉપરનો લાગતો હતો. તેણે જ કહ્યું કે તે પંચાવન વર્ષનો છે. એક વખતે તળેટીના નીચેના મેદાનોમાં તેની સારી ખેતી હતી. પરંતુ અચાનક તેના એકના એક પુત્ર અને પત્નીનું મૃત્યું થયું તેથી તેને ઉડો આઘાત લાગ્યો. ત્યારથી એકાન્તવાસ માટે તે પોતાના કૂતરા અને ઘેટાં સાથે અહીં આવી ગયો. તે માનતો હતો કે ઝાડ વગર જમીન ધીરે ધીરે મરતી જાય છે. તેને કોઈ ખાસ કામ ન હતું એટલે તેણે જમીનની ખરાબ હાલત સુધારવાનો સંકલ્પ કર્યો.

હું એ વખતે નૌજવાન હતો અને ફરવા માટે તે પ્રદેશમાં નીકળેલો એટલે હું તેનો મર્મ સમજી શક્યો. એ વખતે હું નાદાન હતો અને એક સુંદર ભવિષ્યનો રસ્તો શોધી રહ્યો હતો. મેં તેને કહ્યું કે તેણે વાવેલા દસ હજાર ઝાડ ત્રીસ વર્ષ પછી ગાઢ જંગલનું સ્વરૂપ લઈ લેશે. તેણે મારા પ્રશ્નનો સરળ જવાબ આપ્યો. તેણે કહ્યું કે જો ભગવાન તેને લાંબુ આયુષ્ય આપશે તો આવતા ત્રીસ વર્ષોમાં એ એટલા ઝાડ વાવશે કે આ દસ હજાર ઝાડ તો સમુદ્રના એક ટીપા જેટલા જણાશે.

આ સિવાય તે કેટલાક ફળાઉ ઝાડના બીજના અંકુરણ માટે પણ પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. તેના માટે તેણે પોતાના ઘરની બહાર જ એક રોપ ઉછેર કેન્દ્ર તૈયાર કર્યું હતું. કેટલાક છોડને તેણે કાંટાની વાડમાં ઘેટાંથી સુરક્ષિત રાખ્યા હતા. તે છોડ ખૂબ સરસ રીતે વધી રહ્યા હતા. તેણે નીચે ખીણમાં કંઈક જુદા પ્રકારના બી વાવવાની યોજના બનાવી હતી. ખીણની જમીનમાં થોડે ઉંડાણમાં ભેજ હતો. તેના કારણે એ છોડ ત્યાં સારાં મૂળ નાંખી શકતા.

પછીના દિવસે હું ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

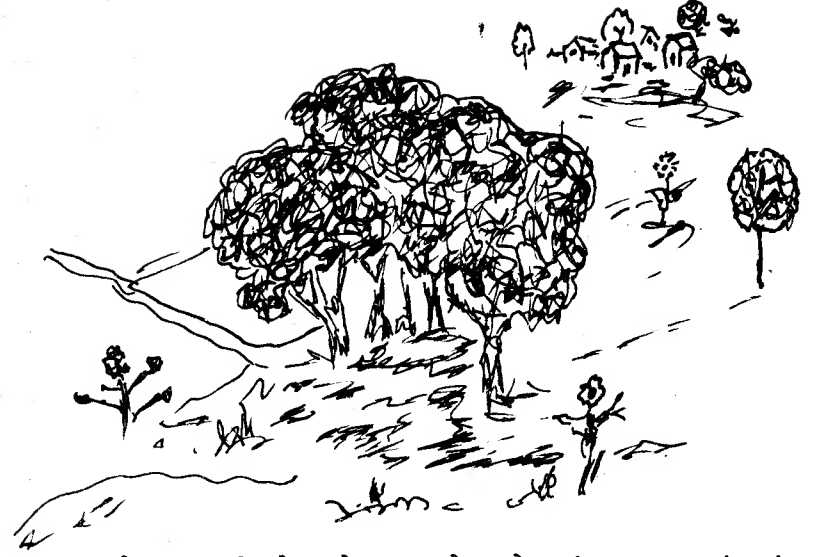
બીજા વર્ષે ૧૯૧૪નું પહેલું વિશ્વયુધ્ધ શરૂ થયું. મારી લશ્કરી ટુકડી એ લડાઈમાં પાંચ વર્ષ સુધી લડી. એક ફોજ સિપાઈની હેસિયતથી મને તે પાંચ વર્ષો દરમ્યાન એ ઝાડ વિશે કંઈ પણ વિચારવાની જરાય ફુરસદ ન મળી. સાચી વાત તો એ હતી કે એ ઘટનાની મારા પર બિલકુલ અસર નહોતી થઈ. લોકોને જુદા જુદા શોખ હોય છે, કોઈને ટિકીટ સંગ્રહનો, કોઈકને દેશ દેશના સિક્કા સંગ્રહવાનો વગેરે. કેટલાક લોકોને શોખ ખાતર ઝાડ ઉગાડવામાં પણ મઝા આવતી હશે. હું એ ઘટના લગભગ ભૂલી ગયો હતો.

લડાઈ પૂરી થયા પછી મને લાંબી રજાઓ અને ઘણા બધા પૈસા મળ્યા. મને થયું કેમ ફરવા ન નીકળી પડું? અને એ જ ઉદ્દેશ્યથી હું ફરી એ વેરાન પ્રદેશમાં રખડવા નીકળી પડ્યો. તે વિસ્તારની શકલમાં કોઈ પરિવર્તન નહોતું આવ્યું, પરંતુ એ ખંડેર ગામ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે દૂર દૂરના પહાડ ઉપર મને એક ઘટા જેવું જણાયું. જેમ જેમ હું તે ભરવાડના ઘરની નજીક પહોંચતો ગયો તેમ તેની યાદ તાજી થતી ગઈ. હું કલ્પના કરતો હતો કે એ દસ હજાર વૃક્ષો હવે કેટલા મોટાં થઈ ગયાં હશે?

મેં ઘણા બધા લોકોને યુધ્ધ દરમ્યાન મરતાં જોયા હતાં. જો કોઈ કહેત કે એ ભરવાડ મરી ગયો તો એ વાત માનવામાં મને જરાય મુશ્કેલી

ન પડત. પચાસ-સાઠ વરસનો ઘરડો માણસ મરવા સિવાય બીજું શું કરી શકે? પણ એ ભરવાડ મર્યો ન હતો. તે માત્ર જીવતો હતો એટલું જ નહિ પરંતુ હજુપુજ પણ હતો. તેના કામમાં થોડું પરિવર્તન ચોક્કસ આવ્યું હતું. તેની પાસે હવે માત્ર ચાર જ ઘેટાં હતાં, પરંતુ સો મધમાખી ઉછેરની પેટી હતી. તેણે તેનાં ઘેટાં વેચી દીધા હતા. તેને ડર હતો કે ક્યાંક ઘેટાં તેના નવા છોડ ખાઈ ન જાય. મને સ્પષ્ટ જણાયું કે મહાયુધ્ધથી તેના કામકાજમાં કોઈ ફર્ક નહતો પડ્યો. એ ભીષણ લડાઈથી એ સાવ અજાણ હતો. તે સતત બી વાવ્યા કરતો હતો અને ઝાઝા ઊગાડવા મથતો હતો. ૧૯૧૦માં લગાવેલા ઝાડ એટલા ઊંચા થઈ ગયા હતા કે તેની પાસે અમે બંને વહેંતીયા જેવા દેખાતા હતા. લીલાછમ વૃક્ષોને લહેરાતા જોઈ મન ભરાઈ જતું હતું. આ અસાધારણ પરિવર્તનનું વર્ણન કેવી રીતે કરવું? આખોયે દિવસે અવાજ થઈ આ હરિયાળા જંગલમાં ફરતો રહ્યો. આ લીલાછમ વૃક્ષો અગિયાર કિલોમીટર લાંબા અને ત્રણ કિલોમીટર પહોળા વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગયાં હતાં. આ બધી એક અશિક્ષિત ભરવાડના બે હાથ અને મહેનતની કમાલ હતી. તેની માનવતા અને ઉદારતા જોઈ મારું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. મને લાગ્યું કે જો કોઈ માણસ ઈચ્છે તો લડાઈ અને દુશ્મનાવટનો રસ્તો મૂકી, એ પણ ભગવાનની જેમ એક પ્યારી અને સુંદર દુનિયાનું નિર્માણ કરી શકે.

એ દુનિયામાં થઈ રહેલ પરિવર્તનથી અજાણ રહી પોતાના સપનાંને સાકાર કરી રહ્યો હતો. હવામાં લહેરાતા ચીડના અસંખ્ય વૃક્ષો એ વાતના મૂક સાક્ષી હતા. તેણે મને કેટલાક દેવદારના વૃક્ષ બતાવ્યા જે તેણે પાંચ વરસ પહેલાં લગાડ્યા હતા. તે વખતે હું સીમા ઉપર લડતો હતો. તેણે એ ઝાડ ખીણની તળેટીમાં રોપ્યા હતા. જ્યાં વૃક્ષોએ માટીને બાંધી રાખી હતી. તેના પહોળા પાન છત્રીની જેમ તડકો રોકતા હતા અને જમીનને તપતી બચાવતા હતા.

આ વેરાન જમીનને વૃક્ષોના કારણે જાણે નવું જીવન મળ્યું હતું. પરંતુ તેની પાસે આ બધું જોવાનો સમય જ ક્યાં હતો? એ તો તેના કામમાં વ્યસ્ત હતો. પાછા ફરતાં મને ગામ પાસે કોઈક ઝરણામાંથી પડતા પાણીનો કલકલ અવાજ સંભળાયો. આ ઝરણાંઓ કોણ જાણે ક્યારથી સૂકાં હશે. વૃક્ષ ઉછેરનું આ સૌથી ઉત્સાહજનક પરિણામ જણાતું હતું. ઘણાં વર્ષો પહેલાં આ નાળાઓમાં ચોક્કસ પાણી વહેતું હશે. જે ખંડેર ગામની મેં પહેલાં વાત કરી. તે કદાચ ક્યારેક આ નાળાઓના કિનારે જ વસ્યાં હશે.

હવા પણ બી ને દૂર દૂર સુધી ફેલાવતી હતી. પાણીથી સજીવન થયેલા નાળાઓની આસપાસ અનેક પ્રકારના છોડ અને ઘાસ ઊગ્યા હતા. જાત જાતના બીજ-જે માટીની ચાદર ઓઢી સૂઈ ગયા હતા તે હવે જાગ્યા હતા. જંગલી ફૂલો પોતાની રંગબેરીંગી આંખોથી આકાશને જોતા હતા. એવું લાગતું હતું જાણે જીવવાનો કોઈ અર્થ છે. સસલા

અને જંગલી સુવરના શિકારીઓએ આ વનોનો દરિયો જોયેલો પરંતુ એને પૃથ્વીની ઘેલછા સમજીને કોઈ દખલ નહોતી કરી. એટલે જ તો ભરવાડના કામમાં કોઈએ દખલ કરી નહોતી. જો કોઈએ તેને જોયો હોત તો ચોક્કસ તેનો કોઈ વિરોધ કરત. પરંતુ તેને શોધવો ખૂબ મુશ્કેલ હતું. સરકારમાં અથવા આજુબાજુના ગામમાં ક્યારેય કોઈ વિચારી પણ ન શકત કે આ વિશાળ જંગલ કોઈએ પોતાના હાથે ઉભું કર્યું છે. આ અનોખા માણસના વ્યક્તિત્વનો સાચો અંદાજ બાંધવા માટે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે તે સાવ એકલો હતો અને સુમસામ પ્રદેશમાં એ પોતાનું કામ કરતો હતો. તેના એકાંત વાતાવરણમાં એટલી ખામોશી ભરી હતી કે તે બોલવાનું જ જાણે ભૂલી ગયેલો. શક્ય છે કે એની જીંદગીમાં હવે શબ્દોની જરૂર જ ન રહી હોય.

૧૯૩૩માં એક ભૂલો પડેલો ફોરેસ્ટ રેંજર તેની પાસે પહોંચ્યો અને તેણે જાણ કરી કે આ વિસ્તારમાં બીડી સિગરેટ સળાગાવવા પર કે આગ પર મનાઈ ફરમાવવામાં આવી છે. આપોઆપ વિકસતું - ઉગતું જંગલ જોઈ ઘણું આશ્ચર્ય પણ થયેલું. એ વખતે ભરવાડ તેના ઘરથી ૧૨ કિલોમીટર દૂર કેટલાક ચીડના વૃક્ષ રોપવાનું વિચારી રહ્યો હતો. એટલે દૂર આવવા જવાના બદલે તેણે ત્યાં જ ઘર બનાવવાનું વિચાર્યું. અને બીજા વર્ષે તે ત્યાં રહેવા જતો રહ્યો.

૧૯૩૫માં એ પ્રાકૃતિક જંગલનું નીરિક્ષણ કરવા સરકારની એક મોટી સમિતિ પણ આવી. તેમાં વનવિભાગના બધા જ ઓફિસર સામેલ હતા. તેઓએ ઘણી બધી ફાલતુ વાતો કરી. એ લોકોની નીરર્થક વાતોથી બીજો તો કાંઈ લાભ ન થયો પરંતુ આખું જંગલ ‘સુરક્ષિત વનક્ષેત્ર’ જાહેર કરાયું. તેનો એક ફાયદો એ થયો કે લાકડામાંથી કોલસા બનાવવાના ધંધા પર પ્રતિબંધ આવી ગયો. આ જંગલની સુંદરતાથી પ્રભાવિત થયા વગર રહેવાય તેમ ન હતું. કદાચ એ સુંદરતાના કારણે જ સરકારી

ઓફિસરોના હૃદય પીગળી ગયાં. નીરિક્ષણ માટે આવેલી સમિતિમાં મારો એક મિત્ર પણ હતો. જ્યારે મેં તેને તે જંગલનું સાચું રહસ્ય કહ્યું ત્યારે તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો.

બીજા અઠવાડિયે અમે બંને તે ભરવાડ પાસે ગયા. એ જગ્યા નીરિક્ષણના સ્થળથી લગભગ ૧૦ કિ.મી. દૂર હતી. તે અકારણ જ મારો મિત્ર નહોતો બન્યો. તે સારો માણસ હતો અને સારા કામની કદર કરતો હતો. જે ખાવાનું મારી પાસે હતું એમાંથી અમે ત્રણેય જણાએ ખાધું. પછી કેટલાક કલાકો સુધી એ સુંદર જંગલને અમે જોતા જ રહ્યા. જે દિશાએથી અમે આવ્યા હતા એ પહાડીઓ ઉપર લગાડેલા વૃક્ષ હવે ૨૦-૨૫ ફુટ ઊંચા થઈ ગયા હતા. મને સ્પષ્ટ યાદ છે કે ૧૯૧૩માં આ જમીન એકદમ વેરાન અને સૂકી હતી. માનસિક શાંતિ અને સ્વસ્થ આરોગ્ય બક્ષેલો આ પૃથ્વી પર કદાચ તે ભગવાનનો પોતાનો દૂત હતો. હું એ જ વિચારતો હતો કે હજુએ કેટલી જમીન પર વૃક્ષો વાવશે ?

જતાં પહેલાં મારા મિત્રએ માટીને જોઈ અને કોઈ ખાસ જાતના વૃક્ષો વાવવાનું સૂચન કર્યું. પરંતુ એણે એ સૂચન તરફ લક્ષ ન આપ્યું. પછી મારા મિત્રએ કહ્યું, તેને આગ્રહ ન કરવાનું એક ખાસ કારણ છે. એ ભરવાડ વૃક્ષો વિશે મારા કરતાં વધારે જાણે છે. એકાદ કલાક ચાલ્યાં પછી મારા એ ઓફિસર મિત્રએ મને ફરીથી કહ્યું, એ માણસ કદાચ વૃક્ષો વિશે દુનિયામાં સૌથી વધારે જાણે છે. સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે તેણે ખુશ રહેવાનો અદ્ભુત કિમિયો શોધી કાઢ્યો છે.

એ ઓફિસરની કૃપાથી જ આ જંગલ સુરક્ષિત રહ્યું અને સાથોસાથ ભરવાડની ખુશી પણ. એ ઓફિસરે જંગલની સુરક્ષા માટે ત્રણ રેંજર નીમ્યા. તેમની પર કડક અંકુશ રાખવામાં આવ્યો જેથી તેઓ કોલસા બનાવનારાઓ દ્વારા અપાતી દાડની બોટલો જેવી લાંચથી દૂર રહે. ૧૯૩૪માં આ સુરક્ષાના કામમાં વિઘ્ન આવ્યું. રેલ્વેની લાઈન નાખવા

માટે મોટી માત્રામાં સ્લીપરોની જરૂર પડી. તેના કારણે વૃક્ષોની આડેધડ કપાઈ શરૂ થઈ. પરંતુ આ વિસ્તાર રેલ્વે સ્ટેશન કે પાકા રસ્તાથી એટલો દૂર હતો કે થડને લઈ જવાનું કામ ઘણું મોંઘું પડ્યું. તેના કારણે જંગલ કાપવાનું બંધ રહ્યું. ભરવાડને આ ઘટનાની પણ કાંઈ ખબર ન હતી. તે લગભગ ૩૦ કી.મી. દૂર, શાંતિથી વૃક્ષ લગાડવાના કામમાં વ્યસ્ત હતો. બીજા વિશ્વયુદ્ધને પણ તેણે એ રીતે જ અવગણ્યું.

જૂન ૪૫માં મારી એ વૃદ્ધ ભરવાડ સાથે છેલ્લી વાર મુલાકાત થઈ. તે વખતે તેની ઉંમર લગભગ છ્યાંસી વર્ષની હશે. દરમ્યાન ત્યાં ઘણું પરીવર્તન આવી ગયું હતું. તે જંગલની સડક પર જ્યારે મેં બસ ચાલતા જોઈ ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું. હું કેટલાય સુપરિચિત સ્થાનોને ઓળખી ન શક્યો. બસ મને ઘણા નવા વિસ્તારો ફેરવતી ફેરવતી લઈ ગઈ. જ્યારે મેં એક બોર્ડ પર એ જૂના ગામનું નામ લખેલું જોયું ત્યારે મને એ વાતની ખાતરી થઈ કે આ તો એ જ ગામ છે જે એક સમયે ખંડેર થઈ ગયું હતું.

હું બસમાંથી ઉતરીને એ ગામ તરફ ચાલવા માંડ્યો. મને બરાબર યાદ છે કે ૧૯૧૩માં એ ગામના ૧૦-૧૨ તૂટ્યા ફુટ્યા મકાનોમાં ત્રણ લોકો જ રહેતા હતા. ગરમી અને ગરીબીના કારણે તેઓ નિરાધાર થઈ ગયા હતા. તેઓની હાલત આદમ પુત્રના જંગલીઓ જેવી હતી. તેઓની આસપાસના ઘરોમાં કાંટાળી વનસ્પતિ ઉગેલી હતી. આવા નિરાશ જીવનથી માત્ર મૃત્યુ તેમને મુક્ત કરી શકે તેમ હતું.

પણ હવે બધું બદલાયેલું લાગતું હતું. હવામાં સારી મહેંક હતી. ગરમ લૂની થપાટોને બદલે હવે હવામાં કંઈક ભેજ હતો. એક તરફ મને પાણી પડવાનો અવાજ સંભળાયો. જ્યારે મેં જાણ્યું કે એક નાના બાગમાં ફુવારો ચાલી રહ્યો છે ત્યારે મારા આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. એની પાસે જ કોઈકે કનકચંપાનું ઝાડ લગાવેલું. ઝાડ ચારેક વર્ષ જૂનું હતું. આ મૃત

રણભૂમિમાં હવે નવું જીવન આવ્યું છે તે વાતની ચંપાનું ઝાડ સાક્ષી પૂરતું હતું.

ગામને જોઈને એવું લાગતું હતું કે ઉજવળ ભવિષ્યમાં અહીંના લોકોનો વિશ્વાસ જાગી ગયો છે. તેઓમાં એક નવી આશા પ્રગટી છે. ખંડેરો દૂર કરીને પાંચે ઘરને સમા સૂથરા કરીને સરસ બનાવી દીધા હતા. ગામમાં હવે ૨૮ લોકો રહેતા હતા, જેમાં ચાર દંપતિ પણ હતા. નવા ઘરોને હમણાં હમણાં જ લીંપ્યા ગૂંપ્યા હતા. અને તેની સામેના ક્યારાઓમાં શાક, ફળ, ફુલ ઉગેલા હતા. ક્યાંક ગુલાબ અને ગલગોટાના ફુલ પણ હતા તો ક્યાંક દૂધી અને વાલોળના વેલા પણ હતા. એ હવે એવું ગામ બની ગયું હતું જ્યાં કોઈને પણ રહેવાનું મન થાય.

વિશ્વયુદ્ધ હમણાં હમણાં જ પૂરું થયેલું તેને કારણે જનજીવન હજુ પણ સામાન્ય નહોતું થયું. પહાડોના નીચલા ઢાળમાં મેં જુવાર અને બાજરીના ખેતરો જોયાં. સાંકડી ખીણમાં જ્યાં ભેજ વધારે હતો ત્યાં હવે હરીયાળી પથરાઈ ગઈ હતી.

માત્ર આટલા વર્ષમાં જ આ પ્રદેશ લીલોદ્યમ થઈ ગયો હતો. ૧૯૧૩માં જ્યાં મને ખંડેરો જોવા મળેલા ત્યાં હવે લીલાદ્યમ ખેતરો હતા. લોકો પણ ખુશ અને સુખી જણાતા હતા. પહાડ પરના નાળા જે પહેલાં સૂકાઈ ગયાં હતાં તેમાં હવે ફરીથી ઓગળેલા બરફનું શુદ્ધ નિર્મળ જળ વહેતું હતું. આ પાણીને નીક મારફતે જુદા જુદા ખેતરોમાં લઈ જવાતું હતું. ખેતરો પાસે વૃક્ષોની છાયાદાર ઘટાઓ હતી. ધીરે ધીરે આખું ગામ ફરી આબાદ થઈ ગયું હતું. મેદાની વિસ્તારમાં જમીનની કિંમત વધારે હતી. ત્યાંથી લોકો અહીં આવીને વસ્યા હતા. તેઓ તેમની સાથે નવો ઉત્સાહ અને ઉમંગ લાવેલા. સડક પર એવા લોકો દેખાતા હતા જેઓના ચહેરા પર આનંદ અને આંખોમાં ચમક હતી. જો અહીંની પૂરી વસ્તીને ધ્યાનમાં લઈએ તો એટલું ચોક્કસ કહી શકાય કે આ

વિસ્તારના દસ હજાર જેટલા લોકોની ખુશી માટે પેલો અભણ ભરવાડ જવાબદાર છે.

આ બધા આનંદ, ખુશી એક એકલા માણસના હૈયા અને હાથથી સંપન્ન થયા છે એવું જ્યારે વિચારું છું ત્યારે નતમસ્તક થઈ જાઉં છું. એક સામાન્ય માણસે એકલા એકલા એ વેરાન ભૂમિને આબાદ કરી એમ જ્યારે હું વિચારું છું ત્યારે ઘણી બધી મુશ્કેલીઓ છતાં માનવતામાં મારો વિશ્વાસ ફરીથી દઢ થતો જાય છે. એ અભણ મહાન આત્માના જીવનમાંથી હું એક જ પાઠ શીખ્યો કે જો માણસ ઈચ્છે તો ધરતી પર રહીને પણ તે ભગવાન જેવો ઉપકાર કરી શકે છે. ૧૯૪૭માં એ ભરવાડે એક વૃક્ષની નીચે સદાને માટે આંખો મીંચી દીધી.

**“મારું જીવન
એજ
મારો સંદેશ”**